

de positivistische Vulgaat, al ontbrak de verzachtende werking van de morele component van het positivisme niet. Integraal-positivistische varianten bleven eveneens actueel in België, bijvoorbeeld in de persoon van George Sarton, die de ontwikkeling van de wetenschap en de wetenschappelijke moraal als de grondslag zag van de progressieve ontwikkeling van de mensheid. In de documentatie van dit proces zag hij zijn levensdoel, en daarmee werd hij de grondlegger van de professionele wetenschapsgeschiedenis.

Voor Belgische confessionelen bleef het positivisme een steen des aanstoets. Na 1890 werd gezocht naar een constructief katholiek antwoord, hetgeen onder meer aanleiding gaf tot de ontwikkeling van een organicistische sociologie. Iets dergelijks ontbrak in Nederland. De katholieken leefden hier meer binnen hun eigen cultuur die geen antwoord op het positivisme vroeg. Orthodox protestanten op hun beurt namen expliciet afstand.

Wils concludeert, niet heel verrassend, dat zich in al deze verschillen de grotere gerichtheid van België op Frankrijk en van Nederland op Duitsland en Engeland weerspiegelt, alsook de tegenstelling tussen de katholieke en protestantse cultuur. In België, waar socialisme en radicalisme vroeger tot ontwikkeling kwamen, uitte de botsing tussen katholieke cultuur en moderniteit zich heftiger en werd het positivisme meer voorwerp van politiek debat dan in Nederland. In Nederland was de noodzaak tot confrontatie minder en hielden protestanten moeiteloos hun religieuze kaders overeind. Het positivisme leidde hier vooral tot rustig wijsgerig debat.

Wils' boek biedt geen meeslepende lectuur. Wel is het een welkome, gedegen en gedetailleerde studie van een stroming die de wetenschap als fundament van de maatschappij zag maar tevens de leegte wilde vullen die daardoor ontstond, een stroming die zowel modern was als antimodern, noch godsdienstig was noch atheïstisch, noch revolutionair noch antirevolutionair. In het schemerige woud van de vele en vaak tegenstrijdige betekenissen die het begrip voor negentiende-eeuwers representeerde heeft Wils meer licht gebracht, en daar mogen historici haar dankbaar voor zijn.

Bert Theunissen

*Instituut voor Geschiedenis en Grondslagen van de Natuurwetenschappen
Universiteit Utrecht*

Harry Lintsen e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen: Walburg Pers, 2005) 384 p. ISBN 9057303493

In tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland, is de techniekgeschiedenis in Nederland een betrekkelijk jong vak. De eerste aanzetten daartoe werden gedaan op een moment dat het imago van zowel de ingenieur als de techniek een flinke deuk had opgelopen. In 1974 begon Harry Lintsen – daartoe geïnspireerd door Gert Hortleders onderzoek naar het ingenieursberoep in Duitsland – in Eindhoven aan een promotieonderzoek naar de beroepscultuur van ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Zes jaar later verscheen de handelseditie van zijn baanbrekende dissertatie *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. Het boek was baanbrekend omdat de techniekgeschiedenis door vraagstelling en theoretisch kader werd losgemaakt uit de geijkte kaders van de sociale en vooral economische disciplines. Een soortgelijke poging, maar dan voor de geschiedenis van productontwikkeling en in-

dustriële vormgeving, is ondernomen door Henri Baudet in Groningen en Delft maar die heeft uiteindelijk een minder duurzaam academisch vervolg gekregen.

Techniekgeschiedenis in Nederland kreeg de wind in de zeilen door de brede steun vanuit de technische beroepsgroepen (Koninklijk Instituut van Ingenieurs) door middel van de oprichting van de Stichting Historie der Techniek in 1988. Een van de eerste grote initiatieven van de SHT was Techniek in Nederland-19 (TIN-19), een breed gestructureerd (en gesponsord) onderzoeksproject naar de geschiedenis van de techniek in de negentiende eeuw dat in de periode 1992-1995 werd uitgevoerd en resulteerde in zes kloeke delen. Kort daarop startte, volgens dezelfde formule, TIN-20 waarin een poging werd ondernomen tot een integrale geschiedenis van de techniek in de twintigste eeuw. In 2004 werd het onderzoek afgesloten met de publicatie van het laatste boek in en reeks van zeven. Met deze twee strikt planmatig opgezette en uitgevoerde onderzoeksprojecten heeft de techniekgeschiedenis zich in Nederland een stevige plaats binnen de academische geschiedbeoefening veroverd. Ze leidden tot de verzameling van een ongelooflijke hoeveelheid empirische kennis over tal van, tot voor kort, verwaarloosde terreinen van de sociale en economische geschiedenis. Minstens zo belangrijk was de constructie van een bruikbaar methodisch-theoretisch begrippenapparaat. Ook bleken in de praktijk beide projecten een uiterst vruchtbaar laboratorium voor een grote groep jonge, academische onderzoekers met uiteenlopende specialisaties en programma's. In 2004 bleek de tijd rijp voor een eerste en grote confrontatie met de gevestigde historische disciplines in de vorm van een discussiemiddag, een gezamenlijk initiatief van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, het Genootschap Gewina en het Instituut voor Geschiedenis en Grondslagen van de Natuurwetenschappen van de Universiteit van Utrecht. Referaten, commentaren en debatten zijn in het najaar van 2005 in verschillende tijdschriften gepubliceerd, zoals in *Gewina* 28: 1 (2005) en *BMGN* 120: 1 (2005).

Alsof de publicatie van 13 delen met in totaal ongeveer 5000 (rijk geïllustreerde) pagina's nog niet voldoende was, verscheen in 2005 *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* van de hand van Harry Lintsen – met Johan Schot en Arie Rip hoofdredacteur van de beide Tinprojecten – in samenwerking met andere TIN-19 en TIN-20 auteurs. De reden voor deze beknopte uitgave is om de resultaten van het tien jaar techniekhistorisch onderzoek toegankelijk te maken niet alleen voor leken – maar zo schrijft Lintsen in zijn korte voorwoord – vooral voor bètastudenten, in de eerste plaats natuurlijk die aan de technische opleidingen in Eindhoven en Delft. De vraag is of dit boek, door opzet, schrijftrant en toegankelijkheid recht doet aan de rijkdom van de eerder verschenen dertien delen techniekgeschiedenis en tegelijkertijd voldoende kwaliteiten van zichzelf heeft om zich als zelfstandige publicatie naast de beide standaardwerken staande te kunnen houden. Lintsen en zijn medeauteurs hebben gemeend een uitweg voor dit dilemma te vinden, door *Made in Holland* te organiseren als een reeks afzonderlijke verhalen over de langetermijn veranderingen in Nederland vanaf 1800 tot heden. Deze verhalen gaan allemaal over de strijd om een zompige, ongezonde en onbegaanbare delta te 'verbouwen' en in te richten tot een omgeving voor een welvarend en gelukkig bestaan, tot een Nederlandse variant van een *Nieuw Atlantis*: in dit boek omschreven als de *Gouden Delta*.

De *Gouden Delta* is een onderwerp dat, aldus Lintsen in zijn inleiding, door historici zelden in relatie tot techniek en techniekontwikkeling aan de orde is gesteld. Afgezien van het feit of die constatering historiografisch gezien wel juist is, kan ik niet anders zeggen dan dat de door hem en zijn medeauteurs ondernomen poging daartoe

niet in alle opzichten is geslaagd. Daarvoor zijn twee redenen. Op de eerste plaats is het historisch narratief over de *Gouden Delta* te zwak uitgewerkt om een overtuigende samenhang aan de zeven min of meer op zichzelf staande hoofdstukken te geven. Daarnaast moge het zo zijn dat sinds het laatste kwart van de vorige eeuw de techniekgeschiedenis van Nederland zich een vaste plaats binnen de geschiedschrijving heeft verworven, dit boek laat zien dat, omgekeerd, de techniekgeschiedenis nog te weinig openstaat voor de meer recente inzichten uit de sociale en culturele geschiedenis, om een dergelijke integrale geschiedenis van Nederland te kunnen schrijven. Sprekend over de *Gouden Delta*: de technische en maatschappelijke veranderingen die daar vanaf 1800 hebben plaatsgevonden worden beschreven aan de hand van een serie technische regiems. Dat zijn de naar tijd en plaats variabele samenhangen tussen enerzijds maatschappelijke behoeften, verlangens of claims (eten, drinken, bewegen, wonen) en, anderzijds de wijze waarop daar met producten, processen en systemen vanuit de techniek aan wordt beantwoord. In *Made in Holland* zijn die losjes ondergebracht in een serie compacte hoofdstukken over respectievelijk de strijd om voedsel, hygiëne en een schoon en duurzaam (stedelijk) milieu (2-4); de eeuwige worsteling met zee en rivieren (5-6); opkomst en ondergang van de maakindustrie (7-10); bouw en gebruik van grootschalige systemen op gebied van transport, energie en communicatie (11-13); de technologische uitrusting van de woning (14-15) en, ten slotte, de uitbouw van de kennismaatschappij en de veranderende rol daarbij van de ingenieurs (16-17). In hoofdstuk 18 mondt de som van alle regiemverhalen uit in een uiterst beknopte (p. 339-356) schets van de algemene geschiedenis van ‘de Gouden Delta’. De dertien essays zijn afzonderlijk bijna allemaal heel goed leesbaar en vooral degelijk gedocumenteerd, maar de logica achter hun onderlinge samenhang en sequentie is vaak ver te zoeken. Zo snap ik niet waarom het hoofdstuk over ‘techniek en huishouden’ niet is samengevoegd met de paragraaf over de stad, en, omgekeerd, waarom het wel heel eenzijdig opgezette paragraafje over de stad, niet is ondergebracht bij het hoofdstuk over woning en huishouding. Het lijkt erop alsof de keuze voor een sectorale aanpak, die zo vruchtbaar is gebleken voor de beide series, op de schaal van een klein handboek gewoon niet werkt.

Afgezien van de weinig overtuigende structuur en inhoudsopgave van *Made in Holland*, is ook de in dit boek voorgestane, techniekhistorische benadering van de geschiedenis van welvaart en geluk in Nederland, ontoereikend. Dat heeft vooral te maken met de overwegend institutionele benadering waarin technische en technologische transformaties hoofdzakelijk worden beschreven aan de hand van de artefacten zelf, hun bedenkers (*actores*) en bestuurlijk-politieke inbedding. Daarbij blijft goeddeels onbelicht hoe – naast het fysieke welzijn – techniek en technologie vooral ook de leefstijl, gewoontes en dagelijks leven van gebruikers (de verschillende bevolkingscategorieën zoals vrouwen, minderheden, migranten en vooral jongeren) ingrijpend hebben beïnvloed. Om een klein voorbeeld te noemen: geen enkele technische innovatie in het laatste kwart van de twintigste eeuw heeft een zo grote maatschappelijke verandering teweeggebracht als die welke de verspreiding van popmuziek onder jongeren mogelijk maakte. Transistor, pick-up, 45-toerenplaat, video, cassette en mobiele telefoon: allemaal technische apparaten zonder welke de publieke emancipatie van jongeren en jeugdcultuur in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog ondenkbaar zou zijn (zie hiervoor het hoofdstuk van R. Boomkes, ‘From Nederbeat to Doe Maar: pop music and youth culture in the Netherlands’, in Kees Schuyt en Ed Taverne, *Prosperity and welfare* (Londen en Assen 2004) 405-422). Voor pret, lust en vermaak in de *Gou-*

den *Delta* is tot nu toe weinig historische interesse getoond. Voor techniekhistorici was dit een kans voor open doel, die niet alleen gemist maar zelfs helmaal niet gezien is.

Ed Taverne
Groningen

Eric Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam: Fort van Sjakoo, 2005) 206 p. ISBN 9077749039

Het kan gezichtsbedrog zijn, maar sinds de verschijning van dit boek op 8 oktober 2005 heb ik de indruk dat er vaker dan voorheen affiches zijn gebruikt als afbeelding bij uiteenlopende artikelen in de landelijke pers. Als dat werkelijk het geval is, is een van de doelstellingen van het hier te bespreken boek gehaald. Eric Duivenvoorden wil de hoogtepunten van de Nederlandse actieaffiches voor een breed publiek toegankelijk maken. Hij wil dit doen door vooral het beeld centraal te stellen. Dat is te zien in de opbouw van zijn boek. Het is onderverdeeld in drie delen. Daar is ten eerste de inleiding en verantwoording, ten tweede het deel met 611 afbeeldingen van affiches verdeeld over 90 onderwerpen. Het derde deel is een cd-rom met daarop 7494 afbeeldingen van affiches verdeeld over 300 rubrieken. Voor deze selectie heeft de auteur gebruik gemaakt van de verzamelingen van het IISG, het Internationaal Informatiecentrum en Archief van de Vrouwenbeweging (IIAV) en het Homo/Lesbisch Informatiecentrum en Archief (HLIA). Voor wat betreft de dekking van de onderwerpen en de absolute omvang, was de verzameling van het IISG het belangrijkste. Daar is ook de verzameling van het 'Staatsarchief' ondergebracht; het archief van de gemeenschappelijke Amsterdamse kraakgroepen, in de jaren 1990 opgezet door de auteur zelf.

In de 'Inleiding en verantwoording' legt de auteur uit van welke groep of actie hij affiches heeft opgenomen. Het gaat om affiches van de nieuwe sociale bewegingen. Dat betekent concreet dat hij affiches van politieke partijen en vakbonden heeft wegelaten, ook die van de kleine linkse partijen. Het beroemde PSP-affiche 'blote vrouw bij koe' was blijkbaar te mooi om weg te laten en heeft Duivenvoorden binnensmokkeld in het hoofdstukje 'Op de vrouw af' dat handelt over de tweede feministische golf. Dit is ironisch als je bedenkt dat er in 1971 gemopper vanuit feministische kring te horen was over dit, als seksistisch ervaren, affiche. Duivenvoorden geeft zelf aan dat grenzen vaak moeilijk te trekken zijn. Ook voor wat betreft overheids-campagnes, die in de jaren 1970 en 1980 gretig de doelen van de autonome bewegingen overnamen, heeft Duivenvoorden de teugels laten vieren. Zo wordt ook een affiche van 'Marie wordt wijzer' over onderwijs en arbeidskansen voor meisjes getoond (p. 171).

Het boek is de opvolger van het 23 jaar geleden gepubliceerde *Een teken aan de wand* van Hofland, Van Leeuwen en Punt. Onderwerpen die in het onderhavige boek uitgebreider aan de orde komen zijn bijvoorbeeld antiracisme, asielbeleid, antiapartheid en dierenwelzijn. Een ander verschil met *Een teken aan de wand* is de hoeveelheid affiches waaruit gekozen moest worden. Voor het boek uit 1983 waren 15.000 (Nederlandse) affiches beschikbaar, te weten de IISG-collectie en de Collectie Sociale Documentatie (CSD) van de UB Amsterdam. Duivenvoorden selecteert uit een twee keer zo lange periode en heeft te maken met het feit dat dezelfde verzameling inmiddels twee maal zo groot is geworden.